

Μάθηση και Διδασκαλία στις Νεφέλες του Αριστοφάνη. Το ‘φροντιστήριο’ του Σωκράτη

δρ. Κεχαγιάς Χρήστος-Θωμάς

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης,
Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
kechagias@primedu.uoa.gr

Περίληψη

Στις Νεφέλες, ο Αριστοφάνης πραγματεύεται ένα πλήθος εκπαιδευτικών ζητημάτων που είναι κοινά σε κάθε πολιτισμό. Ποιά όμως είναι η πρόθεσή του όταν ασχολείται με τον σωκρατικό τρόπο του ‘μανθάνειν’ και ‘διδάσκειν’ (χρήση μνητικής γλώσσας και όρων που δανείζεται από την φιλοσοφική δραστηριότητα στο ‘φροντιστήριο’); Σε αυτή την κωμωδία εντοπίζονται αντιτιθέμενες αξίες, όπως οι παραδοσιακοί σκοποί της εκπαίδευσης και οι μοντέρνες αντιλήψεις των σοφιστών. Χρησιμοποιώντας συγκεκριμένες τεχνικές μάθησης επισημαίνει τις μορφωτικές αντιθέσεις και ασυμφωνίες (Δίκαιος έναντι Άδικου Λόγου) και αναδεικνύει το χάσμα ανάμεσα στον κενό θεωρητικό λόγο των νέων διανοουμένων και τις αληθινές παιδευτικές πρακτικές ανάγκες (μαθησιακές δεξιότητες, πρακτική εφαρμογή κλπ.)

Λέξεις-κλειδιά: Φιλοσοφία Παιδείας, Θεωρία Αγωγής, Σωκράτης, ορολογία διδασκαλίας

Abstract

In *Clouds*, Aristophanes deals with a wide range of educational issues of the kind which recur in all cultures throughout the world. What is his intention when dealing with Socratic way of learning and teaching (initiation-language and terms of philosophical activity in phrontistêrion)? In this comedy we find opposing values such as the traditional aims of education and the ‘modern’ beliefs of sophists. By using certain learning techniques he highlighted cultural polarities and incongruities (Better Vs Worse Argument), so he emphasized the dichotomy between the empty theorizing of the new intellectuals and the real practical needs of education (i.e. learning skills, implementation in praxis etc.)

Keywords: Philosophy of Education, Theory of Education, Socrates, teaching terminology

1. Η κωμωδία ως πεδίο διερεύνησης - Η υπόθεση των Νεφελών

Στο παρόν άρθρο, θα ασχοληθούμε με το πώς πραγματεύεται ο Αριστοφάνης (450-385 π.Χ.) το ζήτημα της διδασκαλίας και της μάθησης στις Νεφέλες του

και με ποιούς όρους υποδηλώνεται αυτή η πραγμάτευση¹. Στις Νεφέλες του Αριστοφάνη (που διδάχθηκαν το 423 π.Χ.), ο Στρεψιάδης αδυνατεί να ξεπληρώσει τα χρέη ('οί τόκοι χωροῦσιν', στ. 18) τού άσωτου γιου του, Φειδιππίδη, ο οποίος έχει κατασπαταλήσει την πατρική περιουσία, καθώς επιδίδεται σε ένα αριστοκρατικό χόμπι: την εκτροφή αλόγων. Μέσα στην απόγνωσή του, αποφασίζει να πάει και να μαθητεύσει στη (σοφιστική) σχολή του Σωκράτη, το 'φροντιστήριον'. Έτσι, μέσω της ρητορικής, θα είναι σε θέση να ξεγελά πιστωτές και δικαστές. Καθώς όμως ο ίδιος είναι αμαθής, πείθει να πάει ο γιος του στην θέση του για να μαθητεύσει. Το αποτέλεσμα της μαθητείας στην σοφιστική σχολή του Σωκράτη είναι, αντί να ανακουφίσει ο γιος τον πατέρα από τα χρέη, να τον δέρνει τελικά και να του φέρεται με ασέβεια. Στο τέλος, αντί για κάποια ευτυχή έκβαση, ο Στρεψιάδης και οι δούλοι καίνε και διαλύουν το 'φροντιστήριον' και εκδιώκουν τον Σωκράτη. Ο Στρεψιάδης δεν είναι απλά αγρότης (όπως οι ήρωες άλλων κωμωδιών: Δικαιοπόλις, Τρυγαίος, Χρεμύλος), αλλά και αγροίκος, άξεστος. Έτσι, το να μαθητεύσει κοντά στον σπουδαιότερο φιλόσοφο του αρχαίου κόσμου, προδιαθέτει εκ προοιμίου για τα ευτράπελα που θα ακολουθήσουν.

Όταν ο Διονύσιος, τύραννος των Συρακουσών, ζήτησε από τον Πλάτωνα πληροφορίες σχετικά με την ζωή στην Αθήνα, ο Πλάτων τού απάντησε, στέλνοντάς του κωμωδίες του Αριστοφάνη, προτρέποντάς τον να απαντήσει στα ερωτήματά του, αφού μελετήσει αυτά τα έργα: "*φασί δὲ καὶ Πλάτωνα Διονυσίῳ τῷ τυράνῳ βουλευθέντι μαθεῖν τὴν Ἀθηναίων πολιτείαν πέμψαι τὴν Ἀριστοφάνους ποιήσιν, καὶ...συμβουλευσαὶ τὰ δράματα αὐτοῦ ἀσκηθέντα μαθεῖν αὐτῶν τὴν πολιτείαν*" (Βίοι Κωμικῶν, Αριστοφ. Βίος, βιβλ. Δ', 54-57). Σύμφωνα με τον Ehrenberg (1962: 39), «ο Διονύσιος έπρεπε απλά να προσδιορίσει το πού τελειώνει η πραγματικότητα και πού ξεκινά η παρωδία ή η αλήθεια» και προσπάθησε να ακολουθήσει την προτροπή του Πλάτωνα, στην έρευνα ανασύνθεσης της 'ατμόσφαιρας' που βίωσαν οι πολίτες της κλασικής Αθήνας. Αν και στο παραπάνω ανέκδοτο, οι εκδότες παραλείπουν το Σχόλιο: "*τὴν κατὰ Σωκράτους ἐν Νεφέλαις κατηγορίαν*" (βλ. Koster XXVIII: 46-9), είναι αξιοπερίεργο το αν και πώς ο Πλάτων θα έστειλε στον Διονύσιο ένα έργο που θα διακωμωδούσε τον δάσκαλό του, Σωκράτη, το οποίο αργότερα μάλιστα χρησιμοποιήθηκε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην καταδίκη του μεγαλύτερου φιλοσόφου του αρχαίου κόσμου. Βεβαίως, ο σκοπός, σύμφωνα με τους Βίους, ήταν να δώσει τις απαντήσεις του στις ερωτήσεις του ενδιαφερομένου, προσφέροντάς του μία έκδοση από ένα σύνολο *λογοτεχνικῶν* έργων και δη, εν προκειμένῳ, *θεατρικῶν*. Εύλογα μπορούμε να αναρωτηθούμε αν σήμερα θα έπραττε κάποιος κάτι ανάλογο, προτείνοντας τα Άπαντα κάποιου γνωστού ποιητή ή έστω λογοτέχνη του 21^{ου} αι., αλλά είναι προφανές ότι το παιδευτικό πλαίσιο της Αθήνας του Πλάτωνα, ωθούσε προς την μελέτη των ποιητικῶν έργων, όπως επίσης και της

¹ Η διερεύνηση αυτή, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ερευνητικής προσπάθειας που έχει ξεκινήσει τον τελευταίο χρόνο και περιλαμβάνει το σύνολο του αριστοφανικού έργου. Με την ολοκλήρωσή της θα είναι διαθέσιμα και τα αντίστοιχα στατιστικά στοιχεία. Επί του παρόντος, η εξέταση εστιάζεται μόνο στις Νεφέλες.

δραματικής ποίησης ή της κωμωδιογραφίας². Γι' αυτό τα λογοτεχνικά έργα, αν δεν αναπαριστούν, συνήθως υποδηλώνουν την κοινωνική δομή της περιόδου αναφοράς τους (πρβλ. Seaford, 2003· Κεχαγιάς, 2005· Κεχαγιάς, 2016).

2. Γλωσσικοί όροι και στοχοθεσία αγωγής στις Νεφέλες

Αν και πρόκειται περί κωμωδίας, φαίνεται ότι ο Αριστοφάνης επιλέγει όρους (πρβλ. Byl, 1990, Dover, 1993), οι οποίοι θα ηχούσαν και ως 'τεχνικοί' στο αθηναϊκό κοινό. Δεν πρόκειται περί ενός ειδικού 'επιστημονικού' λεξιλογίου με την σημερινή έννοια του όρου, αλλά για δάνεια προερχόμενα από την προσωκρατική φιλοσοφικο-επιστημονική ποιητική παρακαταθήκη και κυρίως της σχολής του Αναξαγόρα (Baxter, 1992: 127-130· Funghi, 1997: 33-4· Janko, 1997: 80· στον Willi, 2006).

Ήδη από τον στ. 88 εμφανίζεται για πρώτη φορά η πρόταση του Στρεψιάδη για αλλαγή του τρόπου (=νοοτροπία) του γιου του Φειδιππίδη: *ἔκστρεψον ὡς τάχιστα τοὺς σαντοῦ τρόπους, / καὶ μάνθαν' ἔλθων ἄν ἐγὼ παραινέσω.* (=Ἀλλάξε άμεσα τους τρόπους/νοοτροπία και πήγαινε να μάθεις, αυτό που σε συμβουλεύω). Εκτός από την προστακτική ('μάνθανε'), εδώ έχει σημασία και η *παραινέσις* προς τη διδασκαλία. Η αλλαγή της νοοτροπίας/συνηθειών, δια της παραινέσεως, θα οδηγήσει σε *μάθηση*. Άλλωστε αυτή είναι ακόμα και σήμερα η πλατιά βάση πάνω στην οποία μπορεί να εκδηλωθεί το φαινόμενο της μάθησης (Βρεττός, 2005). Το ίδιο σχήμα επαναλαμβάνεται στους στ. 110-11:

*-ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ: ἴθ' ἀντιβολῶ σ' ὃ φίλτατ' ἀνθρώπων ἐμοὶ / ἔλθων·
διδάσκου. -ΦΕΙΔΙΠΠΙΔΗΣ: Καὶ τί σοι μαθήσομαι;*

Η παραινέσις δηλώνεται από τον Στρεψιάδη, στην αρχή της πρότασης με την προστακτική *ἴθι* και ολοκληρώνεται με σαφήνεια με άλλη μία προστακτική σε β' ενικό: *διδάσκου*! Ο Φειδιππίδης απαντά με ερώτηση: *Καὶ τί σοι μαθήσομαι;* Δεν ρωτά τί θα μάθει, αλλά *σοι μαθήσομαι*, με τη *δοτική χαριστική* να εκφράζει ότι βρίσκεται ακόμη στο πλαίσιο της αρχικής παραινέσεως και χάριτος που ζητάει ο πατέρας. Τον ρωτάει: τί θα μάθω για σένα; Η απάντηση του Στρεψιάδη: *θα μάθεις τον άδικο λόγο, για να πληρώσουμε τα χρέη* (στ. 116 κ.ε). Αυτό είναι και όλο το πλαίσιο πάνω στο οποίο αναπτύσσεται το ζήτημα της *ανάγκης για διδασκαλία και μάθηση* στις Νεφέλες. Ο πατέρας ζητάει από το γιο να μαθητεύσει με συγκεκριμένο σκοπό: να μάθει τον Άδικο Λόγο, προκειμένου να κοροϊδεύει τους πιστωτές.

Το ζεύγος των όρων *διδάσκω-μανθάνω* εμφανίζεται εκ νέου στους στ. 127-130, όταν ο Στρεψιάδης, μετά την αρχική άρνηση του γιου του, αποφασίζει να πάει ο ίδιος, μόνος του (*αὐτός*) στο 'φροντιστήριον': [...] *διδάξομαι ...μαθήσομαι*. Η πρώτη αντίδραση της σχολής είναι να τον θεωρήσει *άμαθή*, αγροίκο, απαίδευτο, χωρίς τρόπους, γιατί κλωτσάει την πόρτα του

² Για την γλωσσική ιδιαιτερία και ποικιλομορφία της κωμωδίας, βλ. Saville-Troike (1989), Hudson (1996), Duranti (1997) κλπ.). Επίσης, Dover (1972), Colvin (1999) κλπ.

φροντιστηρίου (στ. 135). Ο Στρεψιάδης αντιλαμβάνεται ότι είναι ξένος με αυτό το εκπαιδευτικό πλαίσιο και αρχικά ζητά συγγνώμη (*σύγγνωθί μοι*, στ. 138), ενώ λίγους στίχους παρακάτω καταθέτει απερίφραστα τη νέα του ταυτότητα: *ἤκω μαθητῆς ἐς τὸ φροντιστήριον* (στ. 142). Προσέρχεται στη σχολή -για να γίνει- μαθητής. Δεν είναι ακόμη, ούτε ήταν. Δείχνει προθυμία για να μάθει, άρα, σύμφωνα με το πρώτο στάδιο επίγνωσης της σωκρατικής αγωγής, να ξεχάσει αυτά που νομίζει ότι ξέρει. Ο Μαθητής που αναλαμβάνει να τον υποδεχθεί και να τον ξεναγήσει στη Σχολή τον εισάγει κατευθείαν στον πυρήνα της 'αρχής' που επικρατεί: *νομίσαι δὲ τὰτα χρὴ μυστήρια*. (=Είναι μυστικά αυτά που θα σου πω, να μείνουν μεταξύ μας, στ. 143). Τα μυστικά-μυστήρια παραπέμπουν σε 'εσωτερικές' σχολές, όπως εκείνη των Πυθαγορείων, όπου οι κανόνες μαθητείας επέχουν θέση δόγματος. Επιβάλλεται σιωπή μεταξύ των μαθητών. Ο πραγματικός Σωκράτης βέβαια, δεν είχε δική του σχολή, ούτε επέβαλλε σιωπή, ούτε είχε εσωτερικούς μαθητές. Είναι προφανές ότι ο Αριστοφάνης δανείζεται το όνομα και τη δημοφιλία του Σωκράτη, αλλά παρουσιάζει μία σχολή που δεν είναι σωκρατική. Είναι ένα μείγμα πυθαγορείων, με συγκεκριμένο προσανατολισμό: **να παράγει σοφιστές.**

Ακολουθούν κάποιες παραδοξολογίες και υπερβολές για τα επιτεύγματα ή τις μεθόδους του Σωκράτη (το..πόσο πηδάει ένας ψύλλος το μήκος του ανθρώπινου πέλματος, πώς άδουν τα κουνούπια κλπ.), ενταγμένα στο πλαίσιο του κωμικού στοιχείου. Όλα αυτά όμως είναι ικανά να πείσουν τον Στρεψιάδη, που ενθουσιασμένος και ανυπόμονος καλεί τον μαθητή να του ανοίξει γρήγορα το σχολείο (φροντιστήριον) για να μαθητεύσει (*μαθητιῶ γάρ*, στ. 183). Όταν συστήνεται στον Σωκράτη, του καταθέτει με ειλικρίνεια το λόγο που θέλει να μαθητεύσει: *ἵνα με διδάξῃς.. βουλόμενος μαθεῖν λέγειν [...] ἄγομαι φέρομαι ὑπὸ τόκων [...] τὰ χρήματα ἐνεχυράζομαι [...] δίδαζον τὸν ἕτερον τοῖν σοῖν λόγοιν, τὸν μηδὲν ἀποδιδόντα*, στ. 237-45). Θέλει να του διδάξει τον άδικο λόγο, για να πείθει τους πιστωτές. Φυσικά, σαν να απευθύνεται σε σοφιστή, προτείνει στο Σωκράτη να τον πληρώσει για τις υπηρεσίες του (*μισθόν*). Ορκίζεται μάλιστα (*ὁμοῦμαι..θεός*).

Ο Σωκράτης αρχίζει την διαδικασία της διδασκαλίας, με τις γνωστές σωκρατικές τεχνικές. Τον ρωτάει *βούλει .. εἰδέναι σαφῶς ἅττ' ἐστὶν ὀρθῶς*; στ. 250-251). Η ξεκάθαρη γνώση των πραγμάτων και το πώς αυτά είναι «ορθός» αποτελούν το βασικό οπλοστάσιο της σωκρατικής διαλεκτικής, σαν να έχουν ληφθεί από τον πραγματικό Σωκράτη. Λίγους στίχους παρακάτω, μετά το στάσιμο, καλεί σε βοήθεια τις Νεφέλες 'που μας δίνουν γνώμη (*γνώμην*) και λόγο (*διάλεξιν*) και νου (*νοῦν*) κλπ. (στ. 317). Είναι προφανές ότι ο αριστοφανικός Σωκράτης χρειάζεται να επικαλεστεί τις Νεφέλες, όπως ο πραγματικός Σωκράτης επικαλεῖται τις **Ιδέες**. Αυτές διδάσκουν, μαθαίνουν, λεπταίνουν τη σκέψη, κινούν το λόγο κλπ.

Εν συνεχεία, ο σοφιστής-Σωκράτης εξηγεί στον Στρεψιάδη (Αριστοφ. Νεφ. 383-394) την πρόκληση του κεραυνού στην ατμόσφαιρα. Αφού καταθέτει μία κωμική εξήγηση του φαινομένου, επιχειρηματολογεί περαιτέρω μέσω της

ομοιότητας των φαινομένων στη γλώσσα (*βροντή*). Αυτή η πρακτική δεν είναι άγνωστη στον σωκρατικό λόγο. Στον πλατωνικό Κρατύλο γίνονται ανάλογες απόπειρες τεκμηρίωσης της προέλευσης και της ‘αλήθειας’ που εμπεριέχουν οι λέξεις, με αληθοφανείς έως και εξεζητημένες προσεγγίσεις (π.χ. *Ἀπόλλων* εκ του *ἀεί βάλλων* [Πλ. Κρατ. 405b], *ψυχή* από το *φυσέχη* > *φύσιν ὄχει καὶ ἔχει* [Πλ. Κρατ. 400b] κλπ.³). Ο Αριστοφάνης δεν κάνει τίποτα λιγότερο ή περισσότερο. Χρησιμοποιεί ‘σωκρατικές’ τεχνικές ανάδειξης της ‘αλήθειας’, οι οποίες προσφέρονται τόσο για τον περίφημο ‘έλεγχο της αξιοπιστίας’ στο εσωτερικό του φιλοσοφικού-επιστημονικού λόγου της εποχής που προηγήθηκε, όσο και για την οικονομία του ποιητικού κειμένου, που διδάσκεται από σκηνής. Στο παραπάνω σημείο, εφαρμόζοντας αυτή την τεχνική εξήγησης, προσπαθεί να άρει τους φόβους και τις **προκαταλήψεις** του μαθητή-Στρεψιάδη (το ίδιο επιχειρεί πολύ αργότερα και ο Επίκουρος στην *Επιστολή προς Ηρόδοτον*, την οποία απευθύνει σε ένα παιδί, για να του δείξει ότι δεν πρέπει να φοβάται τους κεραυνούς, Διογ. Λαέρτ. Βίοι Φιλοσ. Βιβλ. Χ, 35-37).

Η βροντή, εξηγεί ο Σωκράτης, προέρχεται από την δίνη (*ὁ Δῖνος*). Ο Σχολιαστής⁴ των Νεφελών (σχ. 374) θεωρεί ότι ο Αριστοφάνης έχει στο νου του τους *Αναξαγορείους* (εννοεί τους προσωκρατικούς), με την «δίνησιν την αιθερίαν». Αλλά συνδέει το «Δῖνος» με το «Δίας», καθώς το «αιθέριος» είναι επίθετο που λέγεται για το Δία, (όπως το «ἵππιος» για τον Ποσειδώνα κ.ο.κ.), ενώ παραθέτει και την εικόνα του ομώνυμου (οξύληκτου) αγγείου. Αυτή η αναπαράσταση-συσχέτιση Δίνου-Διός⁵ βρίσκεται στη βάση της ερμηνείας τού φαινομένου της βροντής στο μυαλό του Στρεψιάδη. Αποδέχεται μεν την δήθεν επιστημονική εξήγηση του Σωκράτη (ότι οι νεφέλες όπως γεμίζουν νερό και μετακινούνται, συγκρούονται μεταξύ τους, σπάζουν και γι’ αυτό βροντούν), αλλά ανατρέπεται η προηγούμενη πεποίθηση ότι αυτό το φαινόμενο προκαλείται από το Δία. Ο Στρεψιάδης συγκλονίζεται από αυτή την νέα «γνώση»: *Δῖνος; τουτί μ’ ἐλελήθειν, / ὁ Ζεὺς οὐκ ὄν, ἀλλ’ ἀντ’ αὐτοῦ Δῖνος νυνὶ βασιλεύων*⁶ (=Η Δίνη; Αχ τί με βρήκε, αντί για τον Δία, η Δίνη κάνει κουμάντο; στ. 380-1). Το ρήμα που χρησιμοποιεί στον επόμενο στίχο ο μαθητής-Στρεψιάδης είναι ξεκάθαρο: **μ’ ἐδίδαξας**.

Σε ένα άλλο σημείο, (Αριστοφ. Νεφ. 1285 κ.ε.) ο Στρεψιάδης θα προσπαθήσει να μπερδέψει τον πιστωτή του, Αμυνία, ο οποίος προσέρχεται να διαμαρτυρηθεί για τα ποσά που του οφείλει ο Φειδιππίδης και προσπαθεί τουλάχιστον να εισπράξει τον *τόκον*. Ο Στρεψιάδης χρησιμοποιεί τον όρο

³ Baxter (1992:87-8), O’Hara (1996:17). Συλλογή όλων των παραδειγμάτων στον Ferrante (1965:483-8).

⁴ Poetae Scenici Graecorum, Bothe, Lipsiae, Sumtibus librariae Hahnianae, 1830.

⁵ Πρβλ. Εμπεδοκλής, fragmenta 31 B 35. 3-4, ‘σφαίρος-δίνος’, με τα σχόλια του Wright (1995: 206-7). Ηρωδιανός Γραμματικός 2.911.7-9 Lentz: ‘[...] και γαρ Δίς και Ζήν και Δήν και Ζάς και Ζής παρά Φερεκύδει κατά κίνησιν ιδίαν’ κ.α.

⁶ Η γνώμη μου είναι ότι ο Αριστοφάνης εμπνέεται και από τον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου. Οι Ωκεανίδες της τραγωδίας γίνονται Νεφέλες, ο ‘δῖος αἰθήρ’ (Αισχ. Προμ. Δεσμ. 88) τον οποίο επικαλείται ο Προμηθέας μετά τον Πρόλογο της ομώνυμης τραγωδίας, γίνεται ‘Δίνος αἰθέριος’ (Αριστοφ. Νεφ. 380) που προκαλεί την βροντή των Νεφελών και άλλα αντίστοιχα, που δεν χρειάζεται να παρατεθούν στην παρούσα εργασία.

τόκος με διττή σημασία: τόσο του τόκου από δάνειο, όσο και του τέκνου, παιδιού, γεννήματος. Το διπλό νόημα απαντάται και στις Θεσμοφοριάζουσες (Αριστοφ. Θεσμ. 843-4). Εδώ, η τεχνική που απορρέει από την χρήση του όρου βασίζεται σε **σοφιστικό τέχνασμα**. Κάτι ανάλογο κάνει και ο Φειδιππίδης, μετά την μαθητεία του στη σχολή του Σωκράτη, όταν εξηγεί στον πατέρα του ότι δεν πρέπει να φοβάται την τελευταία μέρα του μήνα (*ἔνη τε καὶ νέα*), κατά την οποία οι καταγγέλλοντες τον Στρεψιάδη θα τον προσαγάγουν σε δίκη πληρώνοντας το αντίστοιχο παράβολο, γιατί δεν πρόκειται για μία, αλλά για δύο ημέρες (*ἔνη-νέα*) (Αριστοφ. Νεφ. 1178 κ.ε.).

Ο Σωκράτης γίνεται έξω φρενών με το γεγονός ότι ο αμόρφωτος Στρεψιάδης δεν καταλαβαίνει την σημασία που έχει η «αληθινή» γλώσσα ή καλύτερα, η άμεση σύνδεση της εμπειρίας με το «**έτυμον**» των λέξεων. Η γλώσσα, για τον αριστοφανικό Σωκράτη των Νεφελών, είναι *φύσει* και τούτο δηλώνεται από τον ίδιο σε αρκετά σημεία του έργου. Στους στ. 766-8 ο Στρεψιάδης ξοδεύει τρεις στίχους για να περιγράψει το γυαλί: *ἤδη παρὰ τοῖσι φαρμακοπόλαις τὴν λίθον/ ταύτην ἑώρακας, τὴν καλήν, τὴν διαφανή, / ἄφ' ἧς τὸ πῦρ ἄπτουσι;* Και ο δάσκαλος-Σωκράτης τού απαντά συμπληρώντάς τον με μια απλή **επεξήγηση**: *τὴν ὕαλον λέγεις;*

Στον στίχο 660 κ.ε. ο φιλόσοφος ζητά από τον Στρεψιάδη να του παραθέσει κάποια τετράποδα αρσενικά ζώα. Ο μαθητής-Στρεψιάδης μεταξύ άλλων δηλώνει και τον πετεινό (*ἀλεκτρούων*), που χρησιμοποιείται για να δηλώσει και το αρσενικό και το θηλυκό (γένος) και ο δάσκαλος-Σωκράτης τον διορθώνει, μαθαίνοντάς τον να αποκαλεί *ἀλέκτορα* το αρσενικό και *ἀλεκτρούαινα* το θηλυκό (πρβλ. Peppler, 1918: 179· Chantraine-Meillet, 1932:295· Chantraine, 1933:107-9· Fraenkel, 1955:42-5).

Στο ίδιο «λάθος» υποπίπτει ο μαθητής και στον στ. 667 με *τὴν κάρδοπον* (σκάφη) και *καρδόπην* (στ. 678) και στον στ. 672 με τον (γυναικωτό) *Κλεώνυμο* που –κατά τον αριστοφανικό Σωκράτη- θα έπρεπε να αποκαλείται *Κλεωνύμη* (στ. 680) και τον *Ἀμυνία* (στ. 686) που δεν υπηρέτησε στο στρατό κλπ. Φαίνεται ότι πηγή για την έμπνευση αυτή του Αριστοφάνη είναι ο Πρωταγόρας και η πρώτη συστηματική προσπάθεια σύνταξης εγχειριδίου γραμματικής (Πρωτ. 80 A 27 (= Αριστοτ. Ρητ. i407b6-8 και Αριστοτ. Ποιητ. 1458a8-17), βλ. Rosenstrauch, 1961: 50-52), όπου ασκεί κριτική στην χρήση των γενών από τον Όμηρο (βλ. αναλυτικά: Wackernagel, 1928: 4-5 και Willi, 2006). Αξίζει να αναφερθεί ότι οφείλεται, ίσως, σε κάποια ειρωνεία της τύχης το ότι μια από τις τελευταίες λέξεις του αληθινού Σωκράτη (Πλ. Φαίδ. 118a), λίγο προτού πει το κώνειο, ήταν *ἀλεκτρούονα*.

3. Το «Φροντιστήριον» του Σωκράτη

Στην αρχή του έργου, ο Στρεψιάδης θέλοντας να πείσει το γιο του να μαθητεύσει στη σχολή του Σωκράτη, παίζει με την παρήχηση στις λέξεις *ἄνδρες* και *ἄνθρακες* (Αριστοφ. Νεφ. 97 κ.ε.). Για να φέρει στα μέτρα της

διδασκαλίας περί ουρανού κάποιο εμπειρικό ανάλογο, χρησιμοποιεί την εικόνα «του θολωτού φούρνου που κλείνει με καπάκι» (*πνιγεύς*): Το διδασκαλείο (*φροντιστήριον*) του Σωκράτη (Αριστοφ. Νεφ. 94) είναι *ψυχῶν σοφῶν*, όπου κατοικούν *ἄνδρες* που μελετούν τον ουρανό και (*ἀναπείθουσιν*) **αλλάζουν τις γνώμες** των υπολοίπων ανθρώπων, λέγοντας ότι είναι θολωτός φούρνος με καπάκι που μας περιβάλλει, ενώ εμείς (οι άνθρωποι) είμαστε κάρβουνα (*ἄνθρακες*). Σε διδάσκουν (*διδάσκουσιν*) να κερδίζεις στα λόγια και για το δίκιο και για το άδικο (*λέγοντα νικᾶν καὶ δίκαια κᾶδικα*). Κι όλα αυτά, με την προϋπόθεση της **πληρωμῆς** (*ἀργύριον ἦν τις διδῶ*) (Αριστοφ. Νεφ. 94-9), αν και είναι γνωστό από τον Ξενοφώντα (Απομν. 6.1.13), ότι ο Σωκράτης θεωρούσε την διδασκαλία έναντι αμοιβῆς όχι χειρότερη από την εκπόρνευση του σώματος.

Ο αριστοφανικός «σοφιστής-Σωκράτης» και οι μαθητές του ζουν σε *φροντιστήριον*, σε ένα χώρο φροντίδας/έρευνας/σκέψης/μελέτης (πβλ. Goldberg, 1976)⁷. Στο πλατωνικό λεξικό⁸, *φροντίς* είναι ο συλλογισμός, η σκέψη (*cogitatio*) και η φροντίδα, μέριμνα (*sollicitudo*) όπως την εννοούμε στην νέα ελληνική (ως *cura* και *curia* μεταφέρθηκε στη λατινική): *ἐκείνοις.. ἴσως οὐδὲ εἷς περὶ τούτου λόγος οὐδὲ φροντίς* (Πλ. Φαιδ. 101E)· κάποιος πρέπει να φροντίζει και να επιμελείται για τα ζητήματα της ψυχῆς (*τῆς ψυχῆς ὅπως ὡς βελτίστη ἔσται οὐ ἐπιμελεῖ οὐδὲ φροντίζεις*, Πλ. Απολ. 29E), ενώ *φροντιστής* (*indagator*) είναι ο ερευνητής, *εν γένει: τὰ τε μετέωρα φροντιστής καὶ τὰ ὑπὸ γῆς ἅπαντα ἀνεζητηκῶς* (Πλ. Απολ. 18B). *Φρόντισμα* είναι το αντικείμενο της σκέψης, αυτό που σκέφτεται κάποιος, σκέψη, *επίνοια*⁹. Ο όρος *φροντιστήριον* χρησιμοποιείται από τον Φιλόστρατο τον Αθηναίο¹⁰ (Βίος Απολ. Τυαν. VA 350), για να αναφερθεί στον κοινοβιακό τρόπο ζωής, ως τόπος διδασκαλίας, σχολείο, χώρος μελέτης κλπ. Ωστόσο, ο πραγματικός Σωκράτης, ως γνωστόν, δίδασκε στην Αγορά, σε γυμνάσια, σε σπίτια που τον καλούσαν, σε συμπόσια κλπ. και ποτέ σε «σχολή».

Ο Σωκράτης των Νεφελών αποκαλείται από τον Αριστοφάνη '**φροντιστής**' (αυτός που σκέφτεται πολύ και σε βάθος), στο πλαίσιο λειτουργίας του κωμικού ποιητικού λόγου και με σαφώς ειρωνική διάθεση. Αξιοσημείωτο είναι το ότι το ουσιαστικό *φροντίς*¹¹ εμφανίζεται 7 φορές στις Νεφέλες (στ. 137, 229, 233, 236, 740, 762, 951) για να δηλώσει την σκέψη/έρευνα (Burnet, 1924:76) και μόνον άλλες 4 φορές σε όλα τα άλλα (σωζόμενα) έργα του Αριστοφάνη (Willi, 2006). Σε αυτές τις 4 φορές, χρησιμοποιείται από τον

⁷ Στις αμερικανικές μεταφράσεις στην αγγλική καθιερώθηκε από τον William Arrowsmith's να αποδίδεται ως «Thinkery».

⁸ Astius Fridericus D. (1838). *Vocum Platoniarum*. Lipsiae: Libraria Weidmanniana.

⁹ Το ρ. *φροντίζω* όταν συντάσσεται με αντικείμενο (με αιτ. πράγμ.): σκέφτομαι, εξετάζω κάτι, κρίνω, επινοώ, μηχανώμαι· όταν ακολουθείται από εξαρτημένη δευτερεύουσα πρόταση (το ρ. της οποίας τίθεται σε χρόνο μέλλοντα): φροντίζω ὅπως..., κάνω σκέψεις ή υπολογίζω πώς ένα πράγμα πρέπει να γίνει· με γεν.: σκέφτομαι για κάτι, δίνω προσοχή σε κάτι, ενδιαφέρομαι γι' αυτό, το υπολογίζω· με πρόθ.: ενδιαφέρομαι ή ανησυχώ για κάτι (Liddell & Scott).

¹⁰ Flavii Philostrati Opera (1870), Vol 1. Philostratus the Athenian. Carl Ludwig Kayser. in aedibus B. G. Teubneri: Lipsiae.

¹¹ Στους προσωκρατικούς δεν εμφανίζεται, με εξαίρεση τα fragmenta του Εμπεδοκλή, 31B 131.2, 134.5· εν γένει για τον όρο στην α.ε. γραμματολογία βλ. Αισχ. Αγ. 912, Σοφ. Οιδ. T. 67, Ευρ. Ιππ. 436 κ.α.

Χορό, για να δηλώσει την φροντίδα, την μέριμνα και όχι την σκέψη-μελέτη. Ο Σωκράτης και οι μαθητές του αποκαλούνται στις Νεφέλες *μεριμνοφροντισται* (στ. 101), καθώς η *μέριμνα* εννοιολογικά είναι συναφής με την *φροντίδα*. Ο απαίδευτος Στρεψιάδης συμπεριφέρεται *άπεριμερίμνως*, όταν κρούει την θύρα του φροντιστηρίου δυνατά και με το πόδι. Γι' αυτό και ο Μαθητής που του ανοίγει την πόρτα, τον ψέγει αμέσως: του λέει ότι είναι *άμαθής* (στ. 135-6).

Όταν (στ. 217) εμφανίζεται ο Σωκράτης εντός του φροντιστηρίου, ο Στρεψιάδης τον βλέπει κρεμασμένο (*ούπι τής κρεμάθρας*): *ἀεροβατῶ¹² καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον* (στ.225-6), σε αντίθεση με κάποιους μαθητές του που είδε πρωτύτερα να *ἐρεβοδιφώσιν ὑπὸ τὸν Τάρταρον* (=να εξετάζουν τα σκότη κάτω από τα Τάρταρα). Ο Στρεψιάδης, καταλαβαίνει (*υπερ-φρονώ*) και θεωρεί ότι ο σοφιστής- Σωκράτης αντιμετωπίζει με περιφρόνηση τους θεούς, ενώ ο τελευταίος στην πραγματικότητα μελετά, εξετάζει, περι-εργάζεται τα ζητήματα γύρω από τον ήλιο. Ο Σωκράτης τού απαντά ως δάσκαλος: *οὐ γὰρ ἄν ποτε / ἐξῆϋρον ὀρθῶς τὰ μετέωρα πράγματα, / εἰ μὴ κρεμάσας τὸ νόημα καὶ τὴν φροντίδα / λεπτήν καταμείζας* κλπ. (στ. 227-30) (=δεν μπορείς να εξετάσεις **ορθά** τα μετέωρα, αν δεν κρεμάσεις το **νόημα** και τη **φροντίδα** να αναμιχθούν κτλ.). Η ορθή εξέταση συνάπτεται με το νόημα και την φροντίδα. Κι ο *ἐφήμερος* (=θνητός) Στρεψιάδης είναι αδαής και απαίδευτος, όπως έδειξε με την πρώτη του κίνηση να χτυπήσει δυνατά και με το πόδι την πόρτα. Ανάλογα, ο Σωκράτης θα ψέξει και τον Φειδιππίδη (*νηπύτιος*, στ. 868), που είναι συνώνυμο του *νήπιος* (=μικρός ηλικιακά, αλλά και ανόητος, αμαθής) και χρησιμοποιείται άπαξ από τον Αριστοφάνη στις Νεφέλες. Νήπιοι είναι οι άνθρωποι πριν την εκμάθηση της φωτιάς στον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου, νήπιοι και οι σύντροφοι του Οδυσσέα που έφαγαν τα βόδια του θεού-ήλιου στο ομηρικό έπος κτλ.

Ο Στρεψιάδης μυείται στο σωκρατικό 'φροντιστήριον' (στ. 254-74), σε μια παρωδία μυητικών τελετών, αυτών των *ψυχῶν σοφῶν* (Αριστοφ. Νεφ. 94), που έχει στοιχεία από την πυθαγόρεια διδασκαλία (Willi, 2006), την ποίηση του Εμπεδοκλή και άλλων λεκτικών σχημάτων, που ήταν γνώριμα, αλλά άρρητα στην αθηναϊκή κοινωνία (πρβλ. Meautis (1938:92-7)¹³, Dover (1968:130-33), Adkins (1970: 13-24). Κάθεται σε *ἱερόν σκίμποδα*, φοράει *στέφανον* (στ. 254-6), όπως γίνεται με όλους τους νεοφερμένους μαθητές του αριστοφανικού φροντιστηρίου κτλ.

4. Τεχνικές διδασκαλίας

Ο Σωκράτης διδάσκει και ο Στρεψιάδης μαθαίνει. Από την στιγμή που εμφανίζεται ο Σωκράτης (στ. 223), αρχίζει ακατάπαυστα να διδάσκει, να ρωτά, να αμφισβητεί, να λειαίνει τη σκέψη του μαθητή του. Τα «διδάσκω» και «μανθάνω» βρίσκονται στο μεγαλύτερο μέρος του έργου, αλλά, ως ξεκάθαροι όροι, εντοπίζονται πάνω από 40 φορές, όσο είναι ο Σωκράτης

¹² Ίσως ο Αριστοφάνης δανείζεται και μετασηματίζει έναν πυθαγορικό όρο: *αἰθροβάτης* (αυτός που περπατά στον αιθέρα), επίθετο του Άβαρη, μαθητή του Πυθαγόρα (Ιάμβλ. Πυθ. Βίος, 135-6).

¹³ Meautis G. (1938). "La Scene de l'initiation dans les 'Nubes' d'Aristophane," RHR 118.

επί σκηνής μέχρι την εμφάνιση του Δίκαιου και Άδικου Λόγου (στ. 889 κ.ε.). Ο δάσκαλος εφαρμόζει διάφορες μεθόδους, όμως ο μαθητής αυτός κρίνεται από το δάσκαλο ως «αμαθής», «βάρβαρος» (στ. 492), «άπορος» (=αδύναμος να βρει πόρο=πέραςμα), «σκαίος .. ἐπιλήσμων» (στ. 629), «δυσμαθής» (στ. 646) και «αγρείος» (στ. 655).

Τόσο οι βασικές νοητικές διαδικασίες (παρατήρηση, σύγκριση, γενίκευση, υπόθεση, επαγωγή, παραγωγή κτλ.), όσο και οι ανώτερες (επιλυτική ικανότητα, κριτική-δημιουργική σκέψη κτλ.) που μπορεί να εκτελέσει ο Στρεψιάδης είναι υποτυπώδεις και περιστέλλονται μόνο στα στοιχειώδη. Η έλλειψη γενικής, πλατιάς παιδείας του μαθητή είναι πρόδηλη. Όταν όμως οδηγεί τον γιο του, τον Φειδιππίδη, στο φροντιστήριον (*ὑπὲρ ἑμοῦ μάνθανε*, στ. 839), του λέει ότι **το πρώτο πράγμα που θα μάθει θα είναι την αμάθειά του** (*γνώσει δὲ σαυτὸν ὡς ἀμαθῆς*, στ. 842). Απευθυνόμενος δε προς τον δάσκαλο, αναγνωρίζει ότι ο γιος του είναι από τη φύση του φιλομαθής (*θυμόσοφος*), ενώ θυμάται πόσο εφευρετικός ήταν στα πρώτα του βήματα, εξαιτίας της φαντασιακής-δημιουργικής του ικανότητας και της έφεσης που είχε ο Φειδιππίδης για μάθηση (στ. 877-884). Ωστόσο, οι τεχνικές αγωγής που εφαρμόζει ο σοφιστής-Σωκράτης, φαίνονται μόνο στη σχέση του με τον μαθητή-Στρεψιάδη και μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

- Για να δει το επίπεδο του μαθητή του, του δηλώνει ότι θα τον εξετάσει στον *τρόπον* που έχει ήδη, ώστε να ξέρει τί *καινὰς μηχανὰς* θα του προσφέρει (στ. 478-9).
- Τον εξετάζει αν είναι *μνημονικός* (στ. 483), αλλά ο Στρεψιάδης του απαντά πως έχει μνήμη επιλεκτική, καθώς όταν του χρωστούν θυμάται, ενώ όταν χρωστά ξεχνάει.
- Ο δάσκαλος τον ρωτά αν από την φύση του είναι ικανός στο *μανθάνειν* (στ. 485), αλλά γρήγορα απογοητεύεται.
- Ως αντίδοτο στην αμάθεια του μαθητή του, τον απειλεί να τον **τιμωρήσει** (*μὴ πληγῶν δέει*, στ. 493), αλλά όταν απαντά ορθά, τον **επιβραβεύει** (στ. 773).
- Του προτείνει να βρει κάποιο πρότυπο μαθητή, για να γίνει κι αυτός *ἐπιμελής* και να μαθαίνει *προθύμως* (στ. 501-2)
- Όταν διαπιστώνει ότι ο μαθητής του δεν καταλαβαίνει κάποια αντικείμενα μάθησης (π.χ. μετρική), τον ρωτά ευθέως σε ποιά γνωστική περιοχή θα ήθελε να κινηθούν (στ. 656-8), (*αλλαγή στόχου*).
- Ο Χορός προτρέπει τον Στρεψιάδη, να **συγκεντρώνεται** με όλες του τις δυνάμεις στο πρόβλημα κι όταν φτάνει σε αδιέξοδο (*ἄπορον πέσης*) να μεταβαίνει σε *ἄλλο νόημα* (στ. 705), ενώ ο Σωκράτης τον συμβουλεύει, σε περίπτωση αδιεξόδου, να το αφήνει για λίγο (*ἄφεις ἄπελθε*) και να το ξαναζυγιάζει μετά την παρέλευση κάποιου χρόνου (στ. 743-5).
- Να επιμερίζει τα μέρη του προβλήματος (*σχάσας..κατὰ μικρὸν*), διαιρώντας *ὀρθῶς καὶ σκοπῶν* (στ. 740-2).
- Να μην σκέπτεται μόνο για τον εαυτό του, αλλά να διατυπώνει τις σκέψεις του (763-4) φωναχτά.

Ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί τους όρους «μάθηση» και «διδασκαλία» σχεδόν σε όλο το έργο. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες γενικές αρχές αγωγής που εφαρμόζει ο αριστοφανικός Σωκράτης μερικές εκ των οποίων είναι οι εξής:

(α) Εφαρμογή διαλεκτικής. Είναι βέβαια μια κακή απομίμηση της εικόνας που έχουμε από τους πλατωνικούς διαλόγους, ωστόσο ο δάσκαλος-Σωκράτης καθοδηγεί τον μαθητή-Στρεψιάδη μέσω ερωταποκρίσεων, καλώντας τον να σκέφτεται καλά προτού απαντήσει.

(β) Αδιαφορία για ανέσεις και επιτήδευση. Ανυπόδητος, σχεδόν ατημέλητος κυκλοφορεί ο Σωκράτης, ενώ η παρουσία των κοριών στην κουβέρτα με την οποία σκεπάζεται ο Στρεψιάδης επιτείνει την κωμική διάσταση.

(γ) Μαιευτική. Εφαρμόζονται κάποιες πρωτόλειες τεχνικές μαιευτικής και εντοπίζονται σχετικοί όροι, όπως η εξάμβλωση της σκέψης μαθητή (στ. 137 *φροντίδ' ἐξήμβλωκας ἐξηυρημένην*), ο οποίος διέκοψε τις σκέψεις εξαιτίας του θορύβου που έκανε ο Στρεψιάδης κλωτσώντας την πόρτα. Ο Σωκράτης όπως οι μαίες βοηθά στο να γεννιούνται οι Ιδέες, άρα αν αυτή η διαδικασία διακοπεί, τότε οι σκέψεις που εγκυμονούνται παθαίνουν *άμβλωση*.

(δ) Επιλυτική διαδικασία. Ο Σωκράτης συμβουλεύει τον μαθητή του, αν μια μέθοδος έρευνας ή μια σκέψη οδηγηθούν σε αδιέξοδο, να σταματήσει και να αρχίσει από την αρχή, ακολουθώντας άλλο δρόμο.

(ε) Ρητορικά τεχνάσματα. Ιδίως μέσω της μελέτης του έτυμου της γλώσσας και των μηχανισμών της.

(στ) Αμφισβήτηση των παραδοσιακών θεοτήτων. Ο αριστοφανικός Σωκράτης αρνείται ότι διευθύνει τον κόσμο ο Δίας και αναβιβάζει σε ρόλο ρυθμιστή άλλες προσωποποιημένες δυνάμεις της φύσης, ενίοτε παρμένες από την προγενέστερη ποίηση-επιστήμη (π.χ. Εμπεδοκλής).

(ζ) Αμφισβητούνται και ερευνώνται σχεδόν όλες οι οιονεί επιστημονικές αντιλήψεις της εποχής (αστρονομία, μετεωρολογικά, γλώσσα, γεωγραφία κλπ.). Πέραν του κωμικού στοιχείου, είναι χρήσιμη να κρατηθεί η επιμονή στην ερευνητική διαδικασία που αποκαλύπτει την αλήθεια.

(η) Άσκηση κριτικής τόσο στην αυταρχική, όσο και στην αντιαυταρχική αγωγή της εποχής. Η μία οδηγεί στην άσκηση βίας από τους πρεσβύτερους στους νεότερους, η άλλη το αντίστροφο.

5. Συζήτηση

Ο «αγών λόγων» που λαμβάνει χώρα σε κάποια κεντρική σκηνή της κωμωδίας (στ. 950 κ.ε.) μεταξύ του Άδικου Λόγου και του Δίκαιου αναπαριστά την σύγκρουση δύο κόσμων και δύο αντιλήψεων αγωγής: της παλιάς-παραδοσιακής, του κλασικού παρελθόντος, με την αυστηρότητα, την

καλλιέργεια των ηθικών αξιών κλπ. του Δίκαιου Λόγου και της νεωτερίζουσας προοπτικής του Άδικου Λόγου, που έχει ως χαρακτηριστικό την εκμάθηση της τέχνης του σοφιστή, την υποβάθμιση της αυστηρότητας και της προσήλωσης στην σωματική άσκηση, στην απόλαυση των ηδονών. Ο ποιητής, αν και γνωρίζουμε ότι διέπεται από συντηρητικές απόψεις, θα σταθεί και σε αυτό το ζήτημα κάπου στη μέση και θα ασκήσει κριτική και στους δύο. Τον ενδιαφέρει όμως η «**Παιδεία**» (στ. 961). Έστω και με την στρεβλωμένη της μορφή, την επί σκοπώ άσκηση σοφιστικών τεχνασμάτων, από το «φροντιστήριο» του σχολάρχη-Σωκράτη.

Έτσι, η σκηνή της παράδοσης του μαθητή-Φειδιππίδη στον πατέρα-Στρεψιάδη από τον δάσκαλο-Σωκράτη θα μπορούσε να λαμβάνει χώρα σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου, από την εποχή που θεμελιώθηκε ο ρόλος του δασκάλου:

-ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ: *..καί μοι τὸν υἱὸν εἰ μεμάθηκε τὸν λόγον.. [1148]*

-ΣΩΚΡΑΤΗΣ: *‘μεμάθηκεν. [1150]*

[...] *ὃ τέκνον ὃ παῖ ἔξελθ’ οἴκων, [1165]*

ἄιε σοῦ πατρός.

ὄδ’ ἐκεῖνος ἀνὴρ.

-ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ: *ὃ φίλος ὃ φίλος.*

-ΣΩΚΡΑΤΗΣ: *ἄπιθι συλλαβῶν.*

-ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ: *ἰὼ ἰὼ τέκνον, ἰὼ ἰοῦ ἰοῦ.*

ὡς ἦδομαι σου πρῶτα τὴν χρόαν ἰδών. [1170]

μετάφραση:

-ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ: *..πες μου για τον γιο μου όμως, έμαθε το μάθημα;.. [1148]*

ΣΩΚΡΑΤΗΣ: *Έμαθε! [1150]*

..έλα παιδί μου, έλα μικρέ, βγες από το σχολείο,[1165]

Πήγαινε στον πατέρα σου.

Ιδού το παιδί σου.

-ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ: *παιδί μου, παιδάκι μου.*

-ΣΩΚΡΑΤΗΣ: *πάρε τον και πηγαίνετε.*

-ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ: *αχ αχ το παιδάκι μου! Το παιδί μου.*

Πόσο χαίρομαι που βλέπω το χρώμα, την όψη σου! [1170]

Ποιός Αθηναίος δεν θα ήθελε να έχει έναν δάσκαλο-σοφιστή σαν τον Σωκράτη, που να του διδάσκει (Dover, 1968) την ρητορική τέχνη, το πώς να μιλάει σωστά, το πώς να πείθει τους άλλους με πραγματικά επιχειρήματα (ή έστω σοφιστείες), πώς να γλιτώνει από τους πιστωτές, κατηγορούς κλπ.; Ο Στρεψιάδης, ως **αποτέλεσμα** της σύντομης μαθητείας του στο φροντιστήριο του σοφιστή-δασκάλου έχει το να μην καταφέρνει τελικά να μάθει κάτι, πέρα από μερικά σοφιστικά **κόλπα**. Ωστόσο, όταν θέλει να πείσει τον γιο του να πάει να μαθητεύσει εκείνος στο «φροντιστήριο», τον συμβουλεύει: *ὄρᾳς οὖν ὡς ἀγαθὸν τὸ μανθάνειν;* (=καταλαβαίνεις πόσο καλή είναι η μάθηση/γνώση; στ. 826). Ο γιος του, Φειδιππίδης, αν και προσωρινά αποδεικνύεται ότι αποφοίτησε ως ικανότατος σοφιστής, το μόνο που πετυχαίνει είναι να αξιοποιήσει αυτή τη γνώση, δείχνοντας ακραία **ανυπακοή** και να

κακομεταχειρίζεται τον πατέρα του, βιαιοπραγώντας μάλιστα εναντίον του. Η αντίδραση του πατέρα-Στρεψιάδη είναι οριστική: βάζει φωτιά στο φροντιστήριο του σοφιστή-Σωκράτη, που, όπως φάνηκε, διδάσκει πράγματα που δεν συνάδουν με την ηθική τάξη που γνωρίζει ο Αθηναίος πολίτης. Η διδασκαλία στο φροντιστήριο των σοφιστών απέτυχε παταγωδώς, ως προς τους γενικούς σκοπούς της αγωγής. Έτσι, αποκαθίσταται και εσωτερικά η τάξη του δράματος που στρεβλώθηκε, καθώς, σύμφωνα με τα λόγια του Ερμή, ο σοφιστής-Σωκράτης και οι μαθητές του φροντιστηρίου (*τοὺς θεοὺς ἠδίκουν*, στ. 1509) αδικούσαν τους θεούς. Κι αυτός είναι λόγος ικανός για να κλείσει μια σχολή ασεβών σοφιστών. Ίσως μάλιστα, αυτή η αντίληψη να ήταν διαδεδομένη ως αποχρών λόγος της καταδίκης και του πραγματικού Σωκράτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Adkins, A.W.H. (1970). *Clouds, Mysteries, Socrates and Plato. Antichthon*, 4.
2. Aeschylus & H. W. Smyth (1926). *Aeschylus, with an English translation by Herbert Weir Smyth*. Cambridge, Mass /London: Harvard University Press/ William Heineman. Lt.
3. Astius, F.D. (1838). *Vocum Platoniarum*. Lipsiae: Libraria Weidmanniana.
4. Baxter, T. M. S. (1992). The Cratylus: Plato's Critique of Naming (*Philosophia Antiqua*, 58). Leiden, New York, and Cologne: Brill.
5. Bothe, F. H. (1830). *Poetae Scenici Graecorum*, 7. Lipsiae: Sumtibus librariae Hahnianae.
6. Βρεττός, Ι. (2005). *Θεωρίες της Αγωγής* (Τόμ. Α'). Αθήνα: του ιδίου.
7. Burnet, J. (1903) (ed.), *Plato. Platonis Opera*. Oxford: Oxford University Press.
8. Burnet, J. (1924). *Plato's Euthyphro, Apology of Socrates and Crito*. Oxford: Ams Pr Inc.
9. Chatzidaki, N., & C.-T. Kechagias (2019). Can We Teach Creativity? Extending Socrates's Criteria to Modern Education. *Journal of Aesthetic Education*, 53(4), 86-98.
10. Colvin, S. (1999). *Dialect in Aristophanes and the Politics of Language in Ancient Greek Literature*. Oxford: Clarendon Press.
11. Dover, K. J. (1968). *Aristophanes: Clouds*. Oxford: Clarendon Press.
12. Dover, K. J. (1972). *Aristophanic Comedy*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
13. Dover, K. J. (1993). *Aristophanes Frogs*. Oxford: Clarendon Press.
14. Duranti, A. (1997). *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press.
15. Ehrenberg, V. (1962). *The People of Aristophanes: A Sociology of Old Attic Comedy* (3rd ed.). New York: Routledge.

16. Flavii Philostrati Opera (1870), Vol 1. Philostratus the Athenian. Carl Ludwig Kayser. in aedibus B. G. Teubneri. Lipsiae.
17. Funghi, M. S. (1997). The Derveni Papyrus. In A. Laks and G. W. Most (eds.), *Studies on the Derveni Papyrus*. Oxford: Clarendon Press: 25-37.
18. Goldberg, S. M. (1976). A Note on Aristophanes “*φροντιστήριον*”, CPh, 71: 254-6.
19. Hicks, R.D. (1972). Diogenes Laertius. Lives of Eminent Philosophers. Cambridge: Harvard University Press. [Original work published in 1925].
20. Hudson, R. A. (1996). *Sociolinguistics* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
21. Janko, R. (1997). *The Physicist as Hierophant: Aristophanes, Socrates and the authorship of the derveni papyrus*. ZPE, 118: 61-94.
22. Κατσίμπρας, Α., & Κεχαγιάς, Χ.-Θ. (2019). Πολιτειότητα και Αμοιβαιότητα στο σύγχρονο Σχολείο: μια φιλοσοφική προσέγγιση. *Επιστήμες Αγωγής*, 2019(1), 39-56.
23. Kechagias, C. (2009). *On the nature of position*. Athens: Herodotos.
24. Kechagias, C. T., & Antoniou, A. S. (2019). Goddess Athena as leader and mentor in Homeric epics. In *Women, Business and Leadership*. Edward Elgar Publishing.
25. Κεχαγιάς, Χ.-Θ., & Μπούτσικα, Ε. (2018). Διδασκαλία και μάθηση στον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 66: 34-47.
26. Kechagias, C. (2006). *Operational principles and Social structure of the Greek culture*. Athens: Atrapos.
27. Κεχαγιάς, Χ. (2016). Αμοιβαιότητα και ανταπόδοση: μορφές και οι απαρχές της φιλοσοφίας της Παιδείας. *Eos: Journal of Scientific and Educational Research*, 4(2): 151-168.
28. Μπαμπάλης, Θ. (2014). *Από την αγωγή στην εκπαίδευση: Επισημάνσεις στην εξέλιξη της παιδαγωγικής επιστήμης*. Αθήνα: Διάδραση.
29. Μπαρραλής, Γ. (2001). Η ικανότητα μαθηματοποίησης και επίλυσης προβλήματος από τους μαθητές Β' και Γ' Γυμνασίου. *Ευκλείδης Γ'*, 56: 20-36.
30. Νάκας, Α., Μαγουλά, Ε. & Καποθανάση, Α. (2010). Η ομοηχία στη νέα ελληνική: ορολογία και τυπολογία. Στο *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 30ης ετήσιας συνάντησης του τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ.* Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη τριανταφυλλίδη]: 436-449.
31. O'Hara, J. J. (1996). *True Names: Vergil and the Alexandrian Tradition of Etymological Wordplay*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
32. Pepler, C. W. (1918). *Comic Terminations in Aristophanes* (Part V). *AJPh*, 39: 173-83.

33. Saville-Troike, M. (1989). *The Ethnography of Communication: An Introduction* (2nd ed.). Oxford and Maiden, Mass: John Wiley and Sons Ltd.
34. Seaford, R. (2003). *Ανταπόδοση και τελετουργία*. Αθήνα: MIET.
35. Van der Eijk, P. J. (1997). Towards a Rhetoric of Ancient Scientific Discourse: Some Formal Characteristics of Greek Medical and Philosophical Texts (Hippocratic Corpus, Aristotle). In E. J. Bakker (ed.), *Grammar as Interpretation: Greek Literature in its Linguistic Contexts*. Leiden, New York, and Cologne: Brill: 77-129.
36. Westermann, A. (1845). *Vitarum Scriptores Graeci minors edidit Antonius Westermann*. Westermann.
37. Willi, A. (2001). *The Languages of Aristophanes: Aspects of Linguistic Variation in Classical Attic Greek*. Doctoral thesis, University of Oxford.
38. Willi, A. (2002). The Language of Greek Comedy: Introduction and Bibliographical Sketch. In A. Willi (ed.), *The Language of Greek Comedy*. Oxford: Oxford University Press: 1-32.
39. Wright, M. R. (1995). *Empedocles: The Extant Fragments*. London: Bristol Classical Press.